

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО

на правах рукопису

ДОБКО Тетяна Василівна

МАСОВІ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
В КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
80-х років

05.25.03 - "Бібліотекознавство та бібліографознавство"

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КІЇВ-1994

00778581 (-)

Дисертацією є рукопис.

Дисертація виконана в Центральній науковій бібліотеці
ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук України

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Курносів Врій Олександрович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Омельчук Володимир Юхимович
кандидат історичних наук, доцент
Новальська Тетяна Василівна

Провідна організація - *Рівненський державний інститут
культури*

Захист відбудеться " 21 червня 1994 р. о 14 годині на
васіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.31.01. по захисту ди-
сертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук (кандидата
наук) в Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського
Національної Академії наук України за адресою: 252039, м.Київ-39,
пр-т 40-річчя Жовтня, 3.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій
бібліотеці ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук України.

Автореферат розіслано 20 травня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат економічних наук

А. В. ЧЕРКАШОВ

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми. Духовне збагачення нації, розвиток кращих морально-етичних традицій усіх народів, що проживають в Україні, підвищення їх загально-культурного рівня виступають і передумовою, і кінцевою метою всебічних соціально-економічних перетворень. Духовна та історична пам'ять народу, знання і досвід, що закладені в багатоаспектних бібліотечних фондах, мають сприяти розвитку інтелектуального потенціалу народу, піднесенню вітчизняної науки і техніки на світовий рівень, формуванню національної ідеї і загальнолюдських моральних якостей, розвитку державності та демократизації суспільства в Україні.

На нинішньому складному, динамічному етапі розвитку Української держави роль бібліотек у цих процесах помітно зростає, тому аналіз основних тенденцій їх діяльності, пошук нових підходів, принципів її організації, визначення пріоритетних напрямів і перегляд механізму їх функціонування набувають особливої актуальності. Історико-культурологічні дослідження діяльності бібліотек, вивчення їх досвіду, науково-теоретичних основ і практичних питань бібліотечної справи на сучасному етапі та розробка перспектив подальшого функціонування бібліотек в умовах соціальних змін мають важливе значення.

Об'єктом дослідження є державні масові бібліотеки системи Міністерства культури України. Вибір об'єкту обумовлюється особливим значенням масових бібліотек для духовного розвитку суспільства: вони є найбільш поширеним типом бібліотек із широкою соціальною орієнтацією, універсальним за змістом і колосальним за обсягом сукупним книжковим фондом, максимально сприятливими умовами для обслуговування і можливостями безпосереднього контакту з читачами завдяки компактному зберіганню і зручному розміщенню, близькому до місця проживання і роботи населення.

Предметом дослідження обрана сфера культурологічної діяльності бібліотек на допомогу науковому пізнанню та науково-технічній просвіті, духовному розвитку і піднесенню національної самосвідомості народу в контексті розвитку бібліотечної мережі, фондів, матеріально-технічних ресурсів, кадрового забезпечення.

Хронологічні рамки дослідження визначені 80-ми роками. Умовно їх можна розділити на два підперіоди, які досить істотно відрізняються один від одного. Перший був продовженням настійних явищ, що розпочалися ще в кінці 60-х і набули свого апогею в першій половині 80-х років. Це об'єктивно привело до необхідності перебудови і оновлення всіх сторін життя суспільства. Командно-адміністративна система, вичерпавши свої можливості розвитку та стабілізації суспільства, спробувала відновити себе, вдавшись до перебудови, демократизації суспільства.

Другий підперіод - друга половина 80-х років - це початок винятково складного процесу оновлення суспільства. То був початковий етап перехідного періоду, особливо останні роки названого десятиріччя, коли розпочалася реалізація прагнення народу України до незалежності, потяг до національно-культурного відродження. В ті роки в умовах тодішньої системи почала відроджуватися державницька, самостійницька громадська думка, утворились сотні неформальних організацій, майже вільною стала офіційна преса, було конституційно легалізовано політичний плюралізм. Порівняння діяльності масових бібліотек в означені підперіоди набував певного значення для історичної науки, оскільки це допоможе реально оцінити політичні здобутки українського народу кінця 80-х років, коли були започатковані ті процеси, що увінчалися проголошенням незалежності України. З огляду на такий розвиток історичних подій верхню межу досліджуваного в дисертації періоду можна обумовити подіями середини 1991 року.

Ступінь дослідженості проблеми. Питанням теорії та історії культури, розвитку окремих її галузей, шляхам і засобам оновлення духовного життя суспільства присвячено чимало досліджень як у 80-ті роки, так і на початку 90-х. Окремі колективні монографії і тематичні збірники розкривають теоретичні та філософсько-методологічні проблеми розвитку культури [1].

Дисертант спиралася на загальні теоретичні положення в проб-

---

[1] Духовне оновлення суспільства. - К., 1990; Культура и развитие человека. - К., 1989; Гончаренко Н.В. Диалектика прогресса культуры. - К., 1987; Козловский Б.П. Культурный смысл: генезис и функция. - К., 1990; Культура і творча активність людини. - К., 1992; Культура и развитие человека :Очерк филос.-методол. пробл. - К., 1989 та ін.

дем розвитку культури, розроблені в працях В.П. Андрушенка, М.В. Гончаренка, В.М. Даниленка, І.М. Дяubi, М.Г. Жулинського, В.П. Ксзловського, Ю.О. Курносова, Л.Т. Левчук, В.А. Параконського та інших.

Важливе значення для розуміння досліджуваної проблеми мали праці бібліотекознавців Л.П. Вовк, З.В. Гімальдінової, О.П. Довгополю, В.О. Ільганасової, Л.П. Каліберди, Т.І. Ківшар, Н.М. Кушнаренко, Т.В. Новальської, Л.П. Одиноквої, В.Г. Попроцької, Т.П. Самійленко, К.Т. Селіверстової, В.К. Скінар, М.С. Слободяника, О.М. Хропача, А.С. Чачко, В.Д. Ясьма та інших.

Осмисленню досліджуваної проблеми в аспекті організаційно-методичного забезпечення діяльності масових бібліотек сприяли праці О.К. Александрової, Н.О. Гудімової, А.П. Корнієнка, В.Д. Навроцької, І.А. Полякової, З.І. Савіної, Р.Й. Целінського та інших.

Питання розвитку бібліотечної теорії і практики розглядалися в матеріалах науково-практичних конференцій, збірниках наукових праць [1]. В них поряд із загальними проблемами розвитку бібліотечної справи в Україні висвітлюються окремі актуальні питання діяльності масових бібліотек, вивчення інтересів читачів і можливостей їх задоволення, процеси вдосконалення і демократизації бібліотечно-бібліографічного обслуговування населення, шляхи підвищення престижу бібліотек.

Проблемам формування та використання книжкових фондів, визченню та задоволенню читачьких інтересів були присвячені соціологічні дослідження: "Раціональне розміщення та використання бібліотечних ресурсів в УРСР" (1981-1985 рр.), "Читачькі інтереси та попит на українську художню книжку в бібліотеках республіки" (1985-1990 рр.), "Бібліотечне обслуговування, читачькі потреби, запити і інтереси окремих національних груп в місцях їх компактного проживання" (1988-1989 рр.), "Читачькі потреби та стан їх задоволення в ЦБС республіки" (1991-1992 рр.) та ін., проведені Державною бібліотекою України та іншими галузевими бібліотеками за участю Київського та Харківського державних інститутів культури.

Кінець 80-х - початок 90-х років характеризується активіза-

---

[1] Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи. - К., 1993; Сучасний читач і бібліотека. - К., 1991; Перспективи розвитку бібліотечного дела в Украинской ССР. - К., 1990; Роль библиотек в развитии общества. - К., 1989. та ін.

цією наукових пошуків бібліотекознавців щодо уточнення, класифікації соціальних функцій бібліотек, визначення нових пріоритетів розвитку бібліотечної справи та оновлення діяльності бібліотек у новій соціокультурній ситуації [1].

Вплив обласних наукових бібліотек на роботу ЦБС, залежність ефективності функціонування ЦБС від рівня його методичного забезпечення досліджує А.Ф.Хорунжий. Проблеми бібліотечного обслуговування промислового регіону розглядаються в дисертаційній праці О.М.Хропача. Автор визначає загальні напрямки роботи та функції різних типів бібліотек у галузі допомоги працівникам виробничої сфери [2].

У ряді праць в історичному аспекті досліджуються деякі проблеми теорії і практики бібліотек сучасності і недалекого минулого [3].

Окремим періодам історії бібліотечної справи в Україні, конкретним аспектам діяльності бібліотек присвячено ряд дисертацій. Робота державних масових бібліотек України 1945-1961 років

---

[1] Калиберда Л.П. Библиотечное дело как компонент социальной системы // Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР. - К., 1990. - Ч.1. - С.7-9; Корнієнко А.П. Творчо перебудувати діяльність бібліотек // Бібліотекознавство та бібліогр. - 1989. - Вип.29. - С.3-11; Селиверстова Е.Т. О функциях библиотек // Библиотека. - 1992. - №1. - С.27-29; Слободяник М.С. Выработка стратегии деятельности библиотек Украины // Сов. библиотековедение. - 1991. - №4. - С.28-34 та ін.

[2] Хорунжий А.Ф. Областная универсальная научная библиотека как центр методического обеспечения деятельности централизованных библиотечных систем : Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - СПб., 1992; Хропач А.Н. Проблемы библиотечного обслуживания промышленного региона : (На материалах УССР) : Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - Л., 1978.

[3] Гімальдінова З.В. Деякі проблеми радянського бібліотекознавства з позицій історизму // Бібліотекознавство і бібліогр. - 1991. - Вип.30. - С.3-9; Гімальдінова З.В., Самійленко Т.П., Скрипник І.О. Розвиток бібліотечної справи на Радянській Україні // Там само. - 1987. - Вип.27. - С.10-19; Навроцька В.Д., Корнієнко А.П. Бібліотеки Української РСР у дванадцятій п'ятирічці // Там само. - 1987. - Вип.27. - С.3-9 та ін.

розглядається в дисертації Л.П.Вовк. Дослідження З.В.Гімальдінової присвячене становленню і розвитку сільських бібліотек, окремим аспектам їх роботи в 1917-1959 рр. Т.П.Самійленко аналізує основні напрями розвитку мережі державних масових бібліотек України 1959-1979 років, висвітлює особливості організації мережі, специфіку створення ЦБС, їх взаємодію із спеціальними та науковими бібліотеками [1].

Разом з тим, масові бібліотеки не були об'єктом спеціального комплексного історико-культурологічного дослідження в межах обраного нами періоду. Слід зауважити, що окремі дослідження навіть і названого періоду недостатньо повно і об'єктивно висвітлювали матеріальний стан, основні функції і проблеми бібліотечної мережі, залишаючись під впливом інерційних стереотипів і тенденційності в оцінках і висновках. Останнім часом необхідність об'єктивного аналізу всієї сукупності джерельної бази діяльності масових бібліотек з позицій відмови від ідеологічних впливів на наукові висновки виявилася з усією очевидністю.

Потреби комплексної розробки проблем діяльності державних масових бібліотек України, міждисциплінарного підходу у цій справі спонукало автора на це дисертаційне дослідження.

Мета і завдання дослідження. Зважаючи на недостатній рівень розробленості проблеми, дисертант поставила за мету проаналізувати діяльність державних масових бібліотек України в культурному розвитку суспільства 80-х років, зробити узагальнюючі висновки та практичні рекомендації.

У відповідності з метою дослідження ставились такі завдання:

- вивчити загальні тенденції розвитку мережі державних масових бібліотек України, дослідити фактори, від яких значною мірою залежала їх діяльність, зокрема, фонди, матеріально-технічні ресурси, кадрове забезпечення;
- показати, як змінювались роль, функції, завдання, характер

---

[1] Вовк Л.П. Деятельность государственных массовых библиотек Украинской ССР (1945-1961 гг.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - К., 1979; Гимальдинова З.В. Становление и развитие сельских библиотек Украины (1917-1959 гг.) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 1974; Самойленко Т.П. Сеть государственных библиотек Украинской ССР: Основные направления развития (1959-1979 гг.) : Авт. реф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 1983.

діяльності бібліотек у соціокультурній ситуації, яка склалася у період переходу від попередньої суспільної системи до нинішньої;

- критично проаналізувати роботу бібліотек у сфері поширення наукових знань, сприяння освіти, духовному розвитку і піднесенню національної самосвідомості народу;

- дослідити роботу бібліотек у галузі науково-технічної просвіти, допомоги читачам в набутті культурно-технічних знань, досвіду, яких вимагають ринково-економічні відносини, нові інформаційні технології;

- виявити та вивчити форми і методи роботи бібліотек, що застосовувались у 80-ті роки.

Методологія і методика дослідження. Методологічною основою та теоретичними витокami дослідження став принцип пріоритетності культури в житті суспільства, осмислення нової соціокультурної ситуації, вивчення в цих умовах ролі бібліотек у культурному, духовному розвитку, в інформаційно-інтелектуальному забезпеченні різних сторін життя.

У дисертації використана методика соціально-історичного, культурологічного, системного підходів. Найвні статистичні дані і документальні джерела були піддані критичному аналізу, що дало можливість виявити тенденції розвитку державних масових бібліотек України, дослідити їх роль в соціокультурному розвитку суспільства. Застосовувалися методи комплексного, конкретно-історичного і порівняльного аналізу, спостереження і безпосередньої участі автора у заходах, що їх проводили бібліотеки.

Джерельну базу дослідження склали статистичні матеріали, матеріали соціологічних досліджень, звіти, наукові розробки, поточна документація бібліотек, нормативні документи, що стосувалися діяльності бібліотек. Дисертант спиралася на документи та матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, відомчих архівів Міністерства культури України, Державної бібліотеки України, Інформцентру з питань культури і мистецтва Міністерства культури України, Вінницького, Тернопільського, Хмельницького та ін. обласних управлінь культури, обласних, деяких районних і сільських бібліотек.

Поряд з архівними документами важливим джерелом були вітчизняні і зарубіжні суспільні, громадсько-політичні і бібліотекознавчі періодичні видання.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що впер-

ше проведено комплексне вивчення проблем діяльності державних масових бібліотек України в найбільш суперечливий і складний час зміни соціальних систем, руйнації старих і визначення нових тенденцій і пріоритетів у розвитку суспільства і, насамперед, в соціокультурній сфері, яка значною мірою визначає подальші суспільно-політичні і соціально-економічні перетворення.

На основі комплексного вивчення та аналізу зібраного матеріалу доведено, що в період переходу до демократичного суспільства, ринкових відносин істотно змінюється статус, роль і функції бібліотек в духовному, культурному розвитку суспільства.

У роботі знайшло подальше обґрунтування положення про залежність ефективності бібліотечно-інформаційного обслуговування від створення оптимальної мережі бібліотек, їх матеріально-технічного забезпечення.

Досліджено відозміни, які сталися в фондах бібліотек. Пріоритет при формуванні фондів грав надаватися літературі, яка об'єктивно відображала історію та процеси, що відбувалися в суспільстві.

Показано, як змінювалися вимоги до бібліотечних кадрів залежно від змін соціокультурної ситуації.

В історичному плані дисертант простежує, як змінювалися потреби, конкретизувалися запити читачів, досліджує тенденції, зміни в формах і методах роботи. Визначається пріоритетність індивідуальних інформаційних потреб читачів.

Залучення широкого кола різноманітних документальних джерел і спроби об'єктивного історико-культурологічного аналізу джерельної бази в історії розвитку масових бібліотек дозволили з нових позицій оцінити діяльність, досвід і функції масових бібліотек, проаналізувати їх потенційні можливості і подати деякі науково обґрунтовані рекомендації щодо виходу бібліотек із кризового стану, в якому вони опинилися.

Введено в науковий обіг архівні документи та неопубліковані матеріали про діяльність масових бібліотек.

Теоретична і практична значимість дослідження обумовлюється тим, що в ньому комплексно проаналізовано і узагальнено досвід роботи масових бібліотек України в названий складний історичний період суспільного життя. На основі використання міждисциплінарних підходів до історико-культурологічного вивчення масової бібліотеки як традиційного соціального об'єкту зроблена спроба виз-

начити реальні тенденції розвитку бібліотек в контексті соціально-політичних змін і активізувати подальші теоретичні розробки в галузі бібліотечної справи. Проведене дослідження є фрагментом комплексного історико-бібліотекознавчого дослідження "Історія бібліотечної справи в Україні", що здійснюється рядом установ і закладів Міністерства культури України і Національної Академії наук України. Теоретичні положення дисертаційної роботи дозволяють виявляти в нових умовах найбільш ефективні форми і методи діяльності бібліотек у сфері організації, комплектування бібліотечних фондів, бібліотечно-інформаційного забезпечення науки, культури, виробництва, управління.

Комплексний аналіз культурологічного статусу і функцій масових бібліотек може служити науковою базою для прийняття управлінських рішень, бути вихідною для подальшого вивчення проблеми, використовуватися при розробці навчальних посібників з спецкурсів і методичних видань на допомогу бібліотекарям, у лекційних курсах з історії культури у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах.

Виявлені під час дослідження прогресивні форми і методи роботи можуть бути використані в подальшій практичній діяльності бібліотек. Положення та висновки дисертації можуть бути взяті до уваги при розробці державної бібліотечної політики, концепції розвитку бібліотечної справи в Україні на близьку і подальшу перспективу.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідалися на міжнародній науковій конференції "Наукова бібліотека у сучасному соціокультурному контексті" (Київ, 1993), республіканських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях викладачів вузів культури та бібліотечних працівників: "Актуальні проблеми підготовки кадрів у галузі культури та мистецтва в світлі перебудови вищої та середньої спеціальної освіти" (Миколаїв, 1988), "Проблеми" вивчення та пропаганди народної творчості як складової частини української національної культури" (Рівне, 1990), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Бібліотека і бібліотечна професія в умовах інформатизації суспільства" (Київ, 1993).

Окремі наукові розробки обговорювалися на науково-методичних семінарах і сесіях Інституту бібліотекознавства ЦНБ ім. В.І. Вернадського Національної АН України та кафедрі бібліотекознавства Київського державного інституту культури. Теоретичні положення

дисертаційного дослідження використані при розробці бібліотекон-навчих проблем Державної науково-технічної програми "Книжкова спадщина України". Основні положення та висновки дисертації висвітлені в семи наукових публікаціях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження, логікою їх розв'язання. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку сучасної використаної літератури, архівних документів та додатків.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт і предмет, хронологічні рамки, проаналізовано ступінь дослідженості проблеми, сформульовано мету і завдання дослідження, його методологічні засади, показано наукову новизну і практичне значення дисертаційної праці.

Перший розділ - "Загальні тенденції розвитку масових бібліотек України" - присвячений дослідженню організації та розвитку бібліотечної мережі, формуванню бібліотечних фондів, аналізу стану та розвитку матеріально-технічного та кадрового забезпечення масових бібліотек протягом 80-х років до початку 90-х.

Розглядається загальний соціальний статус масової бібліотеки як соціокультурного об'єкту, що акумулює не просто фонди, а знання і досвід людства, й тому може служити і повинен виступати як осередок об'єднання духовних інтересів і прагнень суспільства в усіх напрямках його діяльності, як фактор сприяння всебічному інтелектуальному та духовному розвитку особистості.

Початок 90-х років був відмічений станом реального застою змістової діяльності бібліотек, накопиченням негативних явищ на фоні благополуччя звітних даних, зростанням невідповідності між рівнем та якістю їх матеріально-технічних ресурсів і вимогами щодо економічного, соціально-культурного прогресу. Реальність полягала в тому, що бібліотеки (і особливо масові) сприймалися як ідеологічні установи, і тим самим фактично поступово втрачали можливості саморозвитку і реалізації призначення бібліотеки як складової частини національної і загальнонародської культури.

На кінець 1980 р. в Україні функціонувало 26233 масових бібліотек всіх відомств і організацій з книжковим фондом 370727 тис. примірників, в тому числі 22224 системи Міністерства культу-

ри [1], 22140 масових бібліотек було організовано в 609 централізованих бібліотечних систем [ЦБС] з книжковим фондом понад 272 млн. примірників [2].

Подальший аналіз статистичних даних показав, що бібліотеки розміщувались нерівномірно, чисельність їх була не стабільною. З'явилась тенденція до скорочення кількості бібліотек, що обумовлювалось значною мірою роботою по впорядчуванню мережі, укрупненням невеликих бібліотек, іншими причинами.

Розвиток книжкових фондів у 80-ті роки характеризується їх подальшою концентрацією в бібліотеках. В 1990 році їх кількість зросла більш ніж на 42 млн. одиниць в порівнянні з 1980 роком. Позитивним було те, що сюди за цільовим призначенням надходили книги "Бібліотечної серії". Зосередження коштів у центральних бібліотеках ЦБС забезпечувало певною мірою систематичність і профільність комплектування. Проте, книгозабезпеченість на одного читача була недостатньою, до того ж досить строкатою в межах областей, окремих ЦБС, навіть окремих бібліотек-філій.

У бібліотеках накопичувався значний масив суспільно-політичної літератури, серед якої чималий надлишок ідеологічної. Так, в середньому у кожному міську ЦБС надходило її від 30 до 40%, при оптимальному тоді показникові 18-20%. В той же час не вистачало літератури, яка б правдиво висвітлювала історію України, розвиток культури, побуту, традицій, звичаїв українського народу і народів інших національностей, що проживали на території України.

Питома вага художньої літератури в середині 80-х років складала в середньому 39% від загального фонду. Не вистачало книг українською мовою, на що негативно вплинула тодішня видавнича політика. Але й тепер, правда, з інших причин стан справ не змінився. За статистичними даними книжки та журнали українською мовою складають 36% фонду масових та універсальних бібліотек, російською ж - 62% [3].

Негативно позначилась на укомплектованості книжкових фондів ринкова кон'юнктура. Перехід книговидавничої галузі з 1 січня

---

[1] Народне господарство Української РСР в 1980 році : Стат. щорічник. - К., 1981. - С. 337.

[2] ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 1596, арк. 45.

[3] Народне господарство України у 1992 році : Стат. щорічник. - К., 1993. - С. 137.

1988 р. на повний госпрозрахунок і самофінансування, розвиток комерційних структур привели до підвищення оптових і роздрібних цін на книжкову продукцію. В той же час бюджетні асигнування були мізерними в силу принципу залишкового фінансування, не здоланого і нині. У бюджеті передбачено подальше зменшення видатків на культуру (з 2,8% від національного доходу в 1993 році до 2,6 або 2,4% у 1994-му) [1]. Збільшення диспропорцій між якісним і кількісним складом фондів і запитами читачів поряд з іншими негативними явищами привели до зменшення читачької активності, інтенсивності використання читачами бібліотечних фондів, охоплення бібліотечним обслуговуванням населення в цілому та окремих його категорій. Якщо в 1980 році бібліотеки ЦБС обслужили 24755,5 тис. читачів, а річна книговидача становила 542041,3 тис. примірників [2], то в 1990 р. відповідно 19076,9 тис. читачів і 383708,2 тис. примірників [3]. Зниження основних показників певною мірою обумовлюється як відмовою від приписок, так і регресивними тенденціями розвитку галузі. Побічно на ці процеси впливали також зростання особистих книжкових колекцій, розвиток масових комунікацій, демографічні зміни, поширення інших форм дозвілля.

Негативно на бібліотечно-бібліографічному обслуговуванні читачів позначилась і слабка матеріально-технічна база бібліотек, незабезпеченість їх значної кількості належними приміщеннями.

Станом на початок 1981 року державні масові бібліотеки України мали лише 240 бібліобусів, один телетайп, 4 ротаринти, 147 ротаторів, 68 копіювальних апаратів, 1955 друкарських машинок. Лише 51,6% сільських бібліотек-філій мали телефонний зв'язок [4]. В 1983 р. лише 484 бібліотеки (отже, навіть не кожна центральна) мали діапроектори, 3,5 тис. бібліотек - фільмоскопи, 3,2 тис. - електропрогравачі, 3,8 тис. - телевізори [5], не говорячи вже про засоби автоматизації та комп'ютеризації.

[1] Дяуба І. Потенціал української культури високий // Уряд. кур'єр. - 1994. - №19-20. - 3 лют.

[2] Основні показники роботи бібліотек системи Міністерства культури за 1980 р. - К., 1981. - Табл. 4, 6.

[3] Там само... за 1990 р. - К., 1991. - Табл. 2, 14.

[4] ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 1596, арк. 12.

[5] Там само, спр. 2072, арк. 74.

Такий стан матеріально-технічного оснащення бібліотек мало змінився в позитивну сторону і в наступні роки. За даними Міністерства культури України в 1991 році приміщення 236 бібліотек, в тому числі 181 на селі знаходились в аварійному стані, а 1599, з них 1208 в сільській місцевості, вимагали капітального ремонту [1].

Спеціалісти-теоретики, бібліотекарі-практики, органи управління намагались переосмислити проблеми галузі, знайти найбільш ефективні шляхи досягнення якісно вищого рівня бібліотечного обслуговування населення.

Значне місце в дисертації приділяється аналізу стану, проблем і шляхів забезпечення бібліотек спеціалістами, засобів закріплення їх на місцях, підготовки і підвищення кваліфікації бібліотечних працівників. Досліджено систему підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, висвітлено заходи щодо поліпшення навчального процесу згідно з вимогами часу. Аналіз офіційних документів, статистичних даних і результатів практичної діяльності бібліотек у другій половині 80-х років, порівняльні дані із зарубіжного досвіду, дозволяють зробити висновок, що кардинальні перетворення в бібліотечній сфері в цей період, в змісті, формах і методах бібліотечного обслуговування, перехід на нову інформаційну технологію, впровадження економічних методів в управлінні потребують бібліотечних кадрів нового типу, з високим рівнем професійної майстерності і загальної культури, здатних забезпечити підвищення інтелектуального рівня особи і прогрес суспільства.

Це викликає необхідність підвищення якості підготовки спеціалістів на основі запровадження активних методів навчання, його гуманізації, зближення з практикою; технічного оснащення навчальної бази, комп'ютеризації навчального процесу, розвитку взаємодії вузів і бібліотек-науково-методичних центрів.

Другий розділ - "Участь бібліотек у задоволенні духовних потреб населення" - присвячено аналізу суперечливого досвіду роботи бібліотек у сфері поширення наукових знань та освіти, духовного розвитку і піднесення національної самосвідомості народу. Досліджується реалізація соціальних функцій бібліотек, які визначали характер роботи масових бібліотек багато років. Зміна сус-

[1] Основні показники діяльності закладів культури у 1991 р. - К., 1992. - Табл. 33.

пільно-політичних пріоритетів, поступова трансформація ідеологічної, посилення культурно-просвітницької, інформаційної функцій бібліотек зумовили і зміни в змісті їх діяльності. Пошук найбільш раціональних і ефективних шляхів і методів духовного відродження суспільства тісно пов'язані з проблемою масової політичної свідомості. Швидкість і радикальність суспільно-політичного процесу сприяла духовному розкріпаченню суспільства і наприкінці 80-х років набула значної сили, яка визначила і деякі нові риси та тенденції бібліотечної діяльності.

Аналіз роботи бібліотек першої половини 80-х років показує, що їх зусилля спрямувались на пропаганду літератури з різних галузей знання, на допомогу формуванню у читачів загальної культури, наукового світогляду, кращих моральних рис і естетичних смаків, вихованню всебічно розвинутої особистості. Вся ця робота бібліотек пов'язувалася з найважливішими подіями, що відбувалися в країні, на міжнародній арені, з відзначенням ювілейних і пам'ятних дат, підпорядковувалась вирішенню практичних завдань, що висувались на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.

Проте робота бібліотек по обслуговуванню читачів в той період, по проведенню масових заходів значною мірою здійснювалася на заідеологізованій основі, стереотипно, відначалася штучністю, надуманістю. Уніфікація національних відмінностей за допомогою денационалізованої і зрусифікованої єдиної "радянської культури", безнаціональний синтез, аведений до повсякденного вживання однойменних кліше й штампів, гасив у населення національну самосвідомість, деформував патріотичні почуття. Участь читачів у таких заходах була обмеженою.

У другій половині 80-х років з розвитком демократії і гласності, появою різних громадських об'єднань і рухів значно поживився інтерес читачів до проблем суспільно-політичного життя країни, її історії. І хоча в'явилася можливість великим бібліотекам відкрити свої "спефонди" для широких кіл читачів, районні, сільські бібліотеки ще не мали праць ні М.Грушевського, ні М.Костомарова, ні Д.Яворницького, творів В.Винниченка, М.Хвильового та інших вітчизняних діячів науки і культури і мали задовольняти в якійсь мірі запити читачів за допомогою публіцистичних випусків, періодики.

Духовному розвитку особистості, піднесенню національної самосвідомості читачів сприяла робота бібліотек в художній літера-

турою, з книгами і матеріалами з питань мистецтва. Традиційними в бібліотеках були літературні вечори і читання, читацькі конференції, присвячені ювілеям письменників-класиків української літератури, зокрема, Т.Г.Шевченка, Лесі Українки, І.Я.Франка та багатьох інших, обговорення книг сучасних письменників - передусім лауреатів державної та літературних премій. Автором наводяться конкретні дані по проведенню різних заходів за творами О.Гончара, І.Драча, П.Загребельного, Л.Костенко, М.Стельмаха, В.Шевчука, Ю.Щербака, В.Яворівського та інших письменників.

Значного поширення у 80-ті роки набули клуби за інтересами, що організувалися при бібліотеках. Це давало змогу проводити систематичну роботу з певним контингентом читачів, особливо молоддю, більш ефективно поєднувати масову популяризацію книги з індивідуальною. Поряд з традиційними в роботі бібліотек з'явилися більш активні форми, зокрема, прем'єри книги, зустрічі "за круглим столом", прес-конференції, години цікавих повідомлень, конкурси ерудитів "Що? Де? Коли?" та ін. Помітним явищем в діяльності бібліотек стала актуалізація заборонених раніше тематик та ініціатива у пошуках нових форм діяльності, наближення їх до інтересів читачів, участь у народних святах, подіях, встановлення зв'язків із співвітчизниками, які проживають за межами України. Виявилася тенденція перетворення бібліотек в реальні культурні та інформаційні центри духовного відродження.

У кінці 80-х років бібліотеки, зокрема східних і південних областей, почали проводити уроки, свята української мови, залучати до таких заходів активістів місцевих осередків Всеукраїнського товариства ім.Т.Г.Шевченка "Просвіта", вчителів шкіл. При деяких бібліотеках з'явилися гуртки по вивченню української мови.

Але дослідження показало, що в роботі бібліотек спрямованій на національно-культурне і духовне відродження було чимало проблем. Бібліотеки неспроможні були задовольнити зростаючі читацькі інтереси, особливо на видання українською мовою, мовами національних меншин, що компактно проживають в Україні.

У третьому розділі - "Діяльність масових бібліотек у галузі науково технічної просвіти" - на конкретних фактах досліджується бібліотечно-інформаційне обслуговування працівників промисловості і сільського господарства.

Зростання наукоємності виробництва, введення нових технологій, комунікативізація висунули вимоги підвищення рівня про-

фесійної підготовки, компетенції всіх учасників суспільного виробництва, стимулювали їх до більш інтенсивного набуття знань. У зв'язку з цим інформаційне забезпечення користувачів стало набувати ключового значення, що підвищувало роль бібліотек як документальної бази. В цьому напрямку найбільше виявилася інформаційна функція бібліотек.

Для повнішого задоволення читацьких запитів особлива увага приділялась укомплектованості фондів літературою виробничої тематики, видавцями органів державної системи науково-технічної інформації (ДСНТІ), переважно тими, що були пов'язані з економічним профілем регіону. Особливість цієї діяльності полягала в тому, що організація науково-технічної інформації та бібліотечно-інформаційне обслуговування технічною літературою отримали додаткові можливості завдяки централізації і створенню єдиного фонду ЦБС, адатного задовольняти різноманітні потреби читачів.

У 1960 році ЦБС у своїх фондах мали 11692,8 тис. примірників технічної літератури, що в середньому складало 4,3% загальної кількості. Цілком природно, що більша їх частина була зосереджена в центральних міських бібліотеках та їх філіях. Проте частка технічної літератури в бібліотеках різних регіонів була неоднаковою. Так, в міських ЦБС Дніпропетровської області вона складала 45,7%, Вінницької - 15,2%, Миколаївської - 16,5%, тоді, як в Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській - близько 7% [1].

Бібліотекарі прагнули якомога більше залучати працівників виробничої сфери до використання науково-технічної книги. "Людина і економіка", "Резерви ефективності виробництва", "ЕОМ в управлінні, виробництві, побуті", "Наука і життя", "Досягнення науки і передовий досвід" - ці та інші актуальні теми були в полі зору бібліотекарів. Спільно з профспілковими бібліотеками проводились дні якості, дні інформації, дні спеціаліста, дні винахідника і раціоналізатора, організовувались відкриті перегляди літератури, стенди, виставки книг з актуальних питань виробництва. Надавалась допомога у проведенні занять з економічного навчання у трудових колективах. Здійснювалась також робота по диференційованому обслуговуванню робітників масових професій, винахідників і раціоналізаторів, молодих робітників, організаторів і спеціалістів виробництва.

---

[1] Основні показники... за 1980 р. - К., 1981. - Табл. 28, 30.

Бібліотеки налагодили зв'язки з керівниками об'єднань, клубів і гуртків технічної творчості молоді і юнацтва, всіляко допомагали їм в роботі.

З появою підприємництва до послуг бібліотек почали звертатися працівники спільних і малих підприємств, торговельних фірм, комерційних і фінансових структур у пошуках літератури з правових основ, економіки виробництва, бізнесу, менеджменту, маркетингу тощо. Початок переходу до ринкових відносин у сфері економіки спонукав бібліотечних працівників шукати специфічні форми та засоби участі у процесах задоволення інформаційних потреб сучасних користувачів.

Певного досвіду набули державні масові бібліотеки в обслуговуванні сільського населення. Поряд з пропагандою книги на допомогу освіті, загально-культурному розвитку популяризувалась література з питань сільськогосподарського виробництва. Бібліотечно-інформаційне обслуговування трудових колективів, спеціалістів і керівників господарств здійснювалось на основі довідково-інформаційних фондів (ДІФів), створених в бібліотеках. В деяких районних бібліотеках навіть функціонували кабінети науково-технічної інформації (НТІ). Позитивним було те, що на придбання періодики, видань органів НТІ кошти надходили від господарств, РАПО, але їх не вистачало для докорінного поліпшення бібліотечного обслуговування на селі.

З розвитком наприкінці другої половини 80-х років кооперативного садівництва і городництва, фермерства, орендного та індивідуального підяду, бібліотеки почали активніше пропонувати літературу по вирощуванню городніх культур, садівництву, тваринництву, рослинництву.

Від великомасштабних заходів першої половини 80-х років, коли проводилися обласні та районні огляди, естафети-переключки, заочні читачькі конференції тощо, намітилась переорієнтація в роботі на задоволення індивідуальних потреб читачів.

Проте, як показав критичний аналіз, бібліотеки не могли в повній мірі задовольнити запити як працівників промислового виробництва, так і трудівників села. Не вистачало книг, які б висвітлювали досягнення науки і передового досвіду, прогресивні форми організації праці тощо. Недостатньо в цьому плані використовувався внутрішньосистемний книгообмін, можливості міжбібліотечного абонементу (МБА). Деякі негативні тенденції зменшення читачів-ви-

робничників на фоні зростання ролі технічної літератури у розвитку економіки значною мірою пояснювалися недостатнім використанням міжвідомчої координації бібліотек різних систем і органів НТІ. Позитивним явищем можна вважати формування територіальних бібліотечних об'єднань, що спрямовувались на найбільш раціональне використання бібліотечно-інформаційних ресурсів і залучення зацікавлених установ і організацій до взаємодії.

Незадоволеність читацького попиту відштовхувала читачів від бібліотек. Намітився загальний спад діяльності сільських бібліотек, що посилювався формалізмом у плануванні, стереотипами в роботі. Причини таких явищ були пов'язані також із погіршенням економічної ситуації на селі. Разом з тим сільська бібліотека є чи не найбільш важливою ланкою культурно-освітніх закладів у сільській місцевості і реалізація її функцій може успішно здійснюватися за рахунок пошуків нових форм діяльності, що потребує державної підтримки масових бібліотек.

У висновках підведено результати дослідження, сформульовано узагальнюючі положення і практичні рекомендації.

Дослідження показало, що діяльність державних масових бібліотек України проходила в неординарній суспільно-політичній обстановці 80-х років. Вона базувалася на догматичній основі тоталітарного режиму, особливо у першій половині досліджуваного періоду, що призводило до збочень у формуванні книжкових фондів, напрямках і формах культурно-просвітницької роботи. На діяльності бібліотек в цей підперіод позначились інерційні процеси загального застою в суспільстві. "Положення про бібліотечну справу в СРСР" (1984 р.) закріплювало ідеологічні домінанти й здійснювало всебічну регламентацію діяльності бібліотек. Адміністративно-командні методи керівництва бібліотеками привели до того, що кількісні показники стали переважати над якісними. Зростання негативних явищ знайшло відображення в погіршенні матеріально-технічного стану бібліотек, формалізації їх функцій та принципів організації діяльності, втраті реального змісту декларованих цінностей бібліотечної праці, падінні престижу бібліотек, бібліотечної професії.

Виявлено, що процеси демократизації і гласності, що розпочалися у другій половині 80-х років, позитивно вплинули на діяльність бібліотек, еволюцію їх соціальних функцій. Нова соціокультурна ситуація дала можливість переглянути статус біблі-

отек як одного із соціальних інститутів, діяльність якого повинна відповідати завданням, що ставить перед ними суспільство, спрямовуватись на задоволення інформаційних, культурно-освітніх, духовних потреб населення. В умовах змін суспільно-політичних пріоритетів відбулась, зокрема, трансформація ідеологічної функції бібліотек, посилилась їх роль як культурно-просвітницьких та інформаційних закладів. На перший план стали виступати інтереси читачів. Поряд з такими традиційними, специфічними формами роботи, як книжкові виставки, перегляди літератури тощо, набули поширення діалогові, дискусійні заходи, що активізували участь читачів, сприяли плюралізму думок, самовираженню. Зросли потреби збагачення взаємозв'язків бібліотек з іншими культурно-освітніми закладами, органами НТІ, громадськими організаціями, товариствами, об'єднаннями з метою задоволення інформаційних потреб і запитів читачів нового типу.

Проте загальна економічна криза, що розпочалася в ті роки, перехід книговидавничої галузі на повний госпрозрахунок і самофінансування, залишковий принцип виділення державних коштів на культуру, зокрема, бібліотеки, негативно позначились на забезпеченні бібліотек необхідною літературою, привели до збоїв в комплектуванні, його згортання, погіршення матеріально-технічного стану, що не давало можливості на належному рівні реалізовувати соціальні функції бібліотек.

В роботі показано, що за умов ринкової економіки життєдатність бібліотек значною мірою залежатиме від того, наскільки їм вдасться довести необхідність свого існування, а також від спроможності їх включитися у комерційну діяльність, не порушуючи основи безкоштовного обслуговування, принципу загальнодоступності бібліотек.

Відсутність бібліотечного закону, угаданої концепції розвитку державних бібліотек та загальна економічна криза в суспільстві негативно впливають призначення бібліотек сприяти процесам національно-державного відлюдження та культурного розвитку суспільства.

Нова соціокультурна ситуація вимагає нових підходів до підготовки бібліотечних кадрів, підвищення їх кваліфікації, потребує розробки єдиної національної концепції безперервної бібліотечної освіти, що б.увувалася б на Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"). У зв'язку з цим необхідна нова

державна політика в галузі бібліотечної справи, накріила потреба визначити правовий статус бібліотек, розробити нові нормативно-регламентуючі документи, механізми впровадження їх в життя, виробити критерії оцінки їх діяльності, що виходили б не тільки в кількісних, а і в якісних показниках, передусім повноти та оперативності задоволення читальських потреб.

В дисертації запропоновані деякі практичні рекомендації щодо функціонування бібліотек у новій соціокультурній ситуації.

ПУБЛІКАЦІЇ АВТОРА ПО ТЕМІ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Организация справочно-библиографического обслуживания целевых комплексных научно-технических программы в ЦНБ АН УССР // Актуальные вопросы развития культуры и искусства :Тез. докл. респ. науч.-теорет. конф. проф.-преп. состава и аспирантов вузов культуры и искусства, 24-26 марта. - Одесса, 1987. - Ч.1. - С.188.

2. Дівідково-бібліографічне обслуговування в науковій бібліотеці // Бібліотекознавство і бібліогр. :Респ. міжвід. наук.-метод. зб. - X., 1988. - Вип.28. - С.73-80.

3. Роль профессиональной подготовки библиотечных кадров в совершенствовании деятельности библиотек по повышению общественно-политической активности трудящихся // Актуальные проблемы подготовки кадров в области искусства и культуры в свете перестройки высшего и среднего специального образования :Респ. науч.-теорет. конф. Секция 4 : Библиотековедение и библиография. - Николаев, 1988. - С.25-27.

4. Библиотеки в помощь патриотическому и интернациональному воспитанию трудящихся // Актуальные вопросы патриотического и интернационального воспитания средствами культуры и искусства на современном этапе :Респ. науч.-теорет. конф. - X., 1989. - С.134-135.

5. Удосконалення роботи бібліотек Української РСР по задоволенню духовних потреб населення та відродженню національної культури // Проблеми вивчення та пропаганди народної творчості як складової частини української національної культури :Респ. наук.-теорет. конф. :Тез. доп. - Рівне, 1990. - С.216-217.

6. Вибліотечно-бібліографічне обслуговування працівників сільського господарства // Інститут культури на сучасному етапі : (Тез. доп. викладачів та аспірантів наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю КДК, 2-5 лютого 1993 р.). - К., 1993. - С. 91-92.

7. Бібліотеки і національно-культурне відродження // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Міжнар. наук. конф., 12-15 жовт. 1993 р., Київ. - К., 1993. - Ч. 1. - С. 24-25.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧКИ

1. Твори письменників Радянської України. Критика. Літературознавство. 1985 р. // Література і сучасність : Літ.-критич. ст. - К., 1986. - Вип. 19. - С. 171-198. - У співавторстві.

2. Твори письменників Радянської України. Критика. Літературознавство. 1986 р. // Література і сучасність : Літ.-критич. ст. - К., 1987. - Вип. 20. - С. 189-215. - У співавторстві.

3. Остап Вишня : Бібліогр. покажч., 1923-1988 // Вишня О. Твори : В 4-х т. - К., 1989. - Т. 4. - С. 534-604.

Підписано до друку 17.05.94 р.	Формат 60x84 ¹ / ₁₆
Друк офсетний роталітний.	Умовн. друк. арк 1,0
Тираж 100. Зам. 58	1994 р. Бевковтовний

AB 30.217